

Tortuga i <i>Galápagos</i> en el lèxic i la toponímia colonial americana

Autor:

Data de publicació: 06-06-2011

Els qui hem vist les proves de la manipulació històrica secular que hem patit, no tenim cap dubte de la catalanitat de la descoberta i primera colonització d'Amèrica per part dels europeus (més enllà de les incursions dels víquings). Tot i això, sempre cal revisar tots els indicis per tal de comprovar i reforçar una teoria, o bé descartar-la en cas que no expliqui els fets observats. Amb aquest ànim, vaig endegar una investigació dels noms dels animals americans, pensant que havien de mostrar indicis de catalanitat.

Una primera mirada ja va revelar noms tan catalans, idèntics al nom català actual o amb un element inequívocament català, que no admetien dubtes, i que han estat exposats als simposis celebrats anualment a Arenys de Munt. Per exemple, martineta, oriol, becasina (pronunciat becassina), aguaitacaymán, aguaitacamino. D'altres noms aparentment no eren reveladors perquè existeixen igualment en català i en castellà, com per exemple tortuga. Però és realment així?

El cas que ens ocupa ve de considerar el topònim illes Galàpagos, que no s'adiu amb molts altres topònims americans, també deguts a la presència de tortugues, però formats a partir del terme tortuga. A continuació veurem si les peculiaritats lingüístiques i zoogeogràfiques relatives a les tortugues poden aclarir una mica l'origen d'aquests noms.

figura 1
figura 2
figura 3

Per començar-nos a situar convé repassar les espècies de tortugues ibèriques i llur distribució. Tenim dues tortugues terrestres (vegeu-ne un exemple a la figura 1), dues de riu (fig. 2) i quatre de marines (fig. 3). Les de riu fan fins un pam de llarg, aproximadament, i les terrestres són poc més grosses. Les marines són grosses. En terres castellanques només són freqüents les tortugues de riu, presents a tota la Península. Les tortugues terrestres es troben al litoral i prelitoral des del Rosselló fins al Baix Maestrat; també a Nàpols i a diverses illes mediterrànies incloses les Balears, Còrsega, Sardenya i Sicília, a banda d'altres països del Mediterrani oriental fins a Grècia; tret d'això, a la resta de l'àmbit ibèric només hi ha tortugues terrestres en alguns punts molt concrets del litoral de Huelva, així com al sud de Múrcia i nord d'Almeria. Òbviament, les marines només les tenim on hi ha mar. Aquest patró de distribució demostra que les tortugues terrestres (i les marines) difícilment podien ser populars a Castella durant l'edat mitjana, mentre que eren ben conegudes als territoris catalans.

Fem un cop d'ull als noms que reben aquests animals en català i en castellà. Pels catalans, tots són tortugues. Pels castellans, en canvi, la seva tortuga corrent, la de riu, es diu galápago. Cal tenir present que aquest darret mot existeix també en català en la forma encara ben viva calàpet o galàpet, però en el nostre cas no es refereix mai a la tortuga sinó al gripau. En el diccionari modern de la RAE, tortuga hi apareix amb tres significats: tortuga terrestre, tortuga marina, i formació defensiva de l'antic exèrcit romà. Galápago té 18 accepcions al mateix diccionari. El diccionari Covarruvias, de 1674, inclou el terme i en fa una definició que fa pensar només en la tortuga terrestre. Podria ser que tortuga fos una paraula catalana adoptada tardanament pel castellà? Per valorar-ho podem començar per consultar els corpus de la llengua castellana, per veure quina història i quina freqüència té el mot en la literatura castellana. Trobem des d'antic tant tortuga (i les seves variants) com galápago, però mentre que galápago apareix amb molta profusió, tortuga és un terme més escàs, i molt sovint apareix en diccionaris, cròniques d'índies, escrits "anònims", obres d'autors ja identificats com catalans per altres investigadors, i en altres obres més o menys sospitoses. És especialment indicatiu que la cerca de tortuga feta en tant per mil ens dona la freqüència més baixa de totes durant el segle XIX, mentre que aquest mateix segle dona la freqüència màxima per galápago. Encara és més revelador que si fem la cerca per a paso de tortuga, ho trobem per primera vegada a finals del segle XVIII en una obra de Fernández de Moratín, i les següents aparicions ja són a partir de mitjan segle XIX. En català també diem lent com una tortuga, i si fem la cerca al corpus castellà de como una tortuga, trobem un cas durant el segle XVI a la història de les Índies d'en Bartomeu Casaus, i no tornem a trobar-ho fins el 1873. Aquests resultats ja fan sospitar que tortuga potser no ha estat un nom popular castellà fins al segle XIX o XX. En català, tortuga (i les seves variants) ha estat un terme popular des del segle XIV, si no abans.

figura 4
figura 5
figura 6

Com ja hem vist, la motivació d'aquest escrit és el topònim Illes Galàpagos. Vegem si els topònims ens aporten més pistes. A la Península tenim El Galapagar (vegeu-ne l'escut a la fig. 4) i un Galápagos, totes dues poblacions properes a Madrid. A la resta del món hi ha un Galápago a Cojedes, Veneçuela, un xic al sud de La Escorzonera, i les ja esmentades illes Galàpagos, davant d'Ecuador. El poble veneçolà no sé quina antiguitat té, perquè pràcticament no en trobo cap informació. Les illes Galàpagos varen ser descobertes casualment per Fray Tomás de Berlanga, bisbe de Panamà, i la tripulació del vaixell on viatjava el 10 de març de 1535. Totes les fonts consultades afirmen que el nom d'aquestes illes li va ser donat per raó de les tortugues terrestres gegants que hi ha (fig. 5). Amb això n'hi ha prou per saber que qui les va batejar era castellà, perquè ja hem dit que un galàpet és un gripau pels catalans, i a les illes

Galàpagos no hi havia gripaus ni cap altre amfibi quan van arribar-hi els europeus. Un català n'hauria dit illes Tortugues. Aquest fet no es contradiu amb el que ja s'ha anat esbrinant fins ara. En Jordi Bilbeny creu que l'empresa americana era exclusivament catalana fins al 1520 aproximadament, 15 anys abans del descobriment de les illes Galàpagos.

Si fem el mateix amb el terme tortuga, comprovem que a la Península tenim el carrer del torrent tortuguer, a Barberà del Vallès, que ens fa pensar que segueix el trajecte d'un previ Torrent Tortuguer. També tenim un Torrent del Tortuguer prop de Castellbell i el Vilar (al Bages). Hi ha un Tartugüiere a Lansargues, corresponent a uns antics meandres fluvials prop d'Aigües-Mortes, una zona de la Camarga que havia estat catalana durant l'edat mitjana. Finalment trobem un Tartuge a mig camí entre Tolosa i Tarbes. Cap, doncs, en terres castellanques. A l'altra banda de l'Atlàntic tenim una Isla Tortuguilla (Colòmbia), La Tortuga (illa de Veneçuela, davant de Barcelona, batejada així ja per Amèric Despuig per raó de les moltes tortugues que hi havia), una altra illa amb el mateix nom la tenim davant de Baixa Califòrnia, Dry Tortugas (illetes situades a l'extrem dels Florida Keys descobertes el 1513 i batejades originalment com Las Tortugas per raó de les 170 tortugues de mar que van agafar en aquell indret), Tortuga (illa d'Haití on ja van arribar els descobridors el 1493), i podem afegir a la llista les vuit localitats mexicanes anomenades Tortuga o Tortugas, la que hi ha a Victoria (Trinitat i Tobago), una de propera a Princeton (Nova Jersey) i la de Dona Ana (Nou Mèxic), les tres d'Argentina, i els Tortuguero (no pas tortugar) de Puerto Rico i de Costa Rica.

Per tant, hi ha topònims inqüestionablement castellanques a partir del terme galápagu, però són purament testimonials a Amèrica, i no sembla que allí n'hi hagi cap d'anterior a 1535. En canvi, els topònims a partir de tortuga els trobem en terres catalanes o occitanes i, a dojo, en terres americanes, ja des del descobriment o pocs anys després. Tant la geografia com la cronologia dels topònims concorda bé amb la sospita que tortuga és català i galápagu és el seu equivalent castellà genuí, hipòtesi reforçada per la presència o absència de frases fetes amb la paraula tortuga. Si més no, no deixa de sorprendre que el terme més usat en castellà per referir-se als animals que ens ocupen sigui el més escàs, amb molta diferència, a la toponímia.

Per acabar, ens fixarem en un fragment especialment revelador que trobem a Crónica de Nueva España (edició castellana del 1544): "Este río tiene muchos pescados [...] y hicoteas, que son a manera de tortugas." Cal dir que hicotea és el nom aborigen cubà, encara en ús, per a l'única tortuga de riu que tenen allí (fig. 6), i que precisament és gairebé idèntica al més comú dels galápagos castellanques (compareu-la amb la fig. 2). En resum: tenim un home amb prou cultura com el bisbe de Panamà, que troba tortugues terrestres gegants i no dubta en dir-ne "galápagos", i això fa encara molt més inversemblant que un suposat castellà, que és capaç d'anomenar galápagu a un tortugot terrestre, trobi una tortuga de riu com les de Castella i en comptes de dir-ne galápagu ens digui que és una manera de tortuga. Només hi trobo una lògica: el descobridor de les illes Galàpagos era castellà i l'original de la crònica de Cuba era català.

Francesc Jutglar

16 d'abril del 2011

Referències:

<http://www.corpusdelespanol.org/x.asp>

<http://corpus.rae.es/cordenet.html>

<http://maps.google.com/>

<http://dcvb.iecat.net/> (A. M. Alcover i F. de B. Moll: Diccionari català-valencià-balear)

Joan Coromines (1980-2001): Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana; Curial Edicions Catalanes.

Bonin, Devaux & Dupré (2006): Tortugas del mundo; Lynx Edicions.

Llorente, Montori, Santos & Carretero (1995): Atlas dels amfibis i rèptils de Catalunya i Andorra; Edicions EL BRAU.

Pleguezuelos, Márquez & Lizana (2002): Atlas y libro rojo de los anfibios y reptiles de España; Ministerio de Medio Ambiente.

Rivera, Escoriza, Maluquer, Arribas & Carranza (2011): Amfibis i rèptils de Catalunya, País Valencià i Balears; Lynx Edicions.

Finalment, vull agrair a en Pere Alzina els seus comentaris al primer esborrany, que han permès millorar la redacció final; i a en Jordi Bilbeny la seva revisió general que també ha acabat per generar algunes millores.